

УДК 81-11(575.2) (04)

*Джунушалиева Г. Ж.,
ага илимий кызматкер
Джунушалиева Г. Дж.,
старший научный сотрудник
Djunushalieva Gulgaky Djaichievna
chief scientific research*

*КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту
Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН Кыргызской Республики
Ch. Aitmatov Institute of Language and Literature of the NAS of the Kyrgyz Republic*

ЭСЕПТӨӨ СИСТЕМАСЫНЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАГДАЙЛАРЫ

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СИСТЕМЫ ИСЧИСЛЕНИЯ

LINGUISTIC ASPECTS OF THE NUMBER SYSTEM

Аннотация. Берилген макалада сандык атоолордун байыркы жана жаңы эсептөө системасындагы өзгөчөлүктөрү жөнүндө маселелер каралат. Кыргыз тилинде сөздүк курамдан орун алган сөздөрдүн бир тобун сан атоочтор түзөт. Сан атоочтор түрк тилдеринин тектештигин айкындай турган тилдик кубулуштун бири болуп саналат. Негизинен сан атоочтор бардык түрк тилдеринде жалпысынан бирдей. Алар байыркы доорлордо эле пайда болгон жана V-VIII кылымдарга таандык жазма эстеликтерде арбын жолугат. Ал эми оозеки речте андан алда канча мурун эле колдонулуп келген болуу керек. Эсептөө системасы ар бир тилдин тыбыштык өзгөчөлүгүнө байланыштуу өзгөрүүлөргө учураган. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде эски эсептөө системасынын жоюлушу жана анын ордуна башкача эсептик системанын колдонулуп калышы коом өзгөргөн сайын өркүндөп өсүүчү жандуу процесстин көрүнүшү. Сандык түшүнүктүн турмуш практикасында алган орду да өзгөчө жана колдонулуу чөйрөсү ар түрдүү. Адамзаттын өнүгүү тепкичинде азыркы коомдук расмий делген илимдер кандай жардамчы болсо, ошол сыяктуу турмуш практикасына эң жакын илим – бул сан.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности числовых значений в древней и новой системах исчисления. Одну из групп слов в лексике кыргызского языка образуют числительные. Числительные являются одним из языковых явлений, которые указывают на родство тюркских языков. В основном числительные во всех тюркских языках одинаковы. Они возникли в древние времена и часто встречаются в письменных памятниках, относящихся к V-VIII векам. Что касается устной речи, то в ней числительные, вероятно, стали использоваться гораздо раньше. Система счета претерпела изменения в силу фонетических особенностей каждого языка. Отмена старой системы счета и начало использования иной системы счета в древнетюркских письменных памятниках есть проявление живого процесса, развивающегося по мере изменения общества. Место, которое занимает числовой понятие в жизненной практике, уникально и сфера его применения разнообразна. Насколько современные, так называемые официальные науки помогают в развитии человечества,

настолько же числа представляют из себя науку, наиболее близкую к жизненной практике.

Abstract. This article discusses the features of numerical notations in the ancient and new systems of calculus. One of the groups of words in the vocabulary of the Kyrgyz language is formed by numerals. Numerals are one of the linguistic phenomena that indicate the relationship of the Turkic languages. Basically, the numerals in all Turkic languages are the same. They originated in ancient times and are often found in written monuments dating back to the 5th-8th centuries. As for oral speech, numerals probably began to be used in it much earlier. The counting system has undergone changes due to the phonetic features of each language. The abolition of the old counting system and the beginning of the use of a different counting system in the ancient Turkic written monuments is a manifestation of a living process that develops as society changes. The place that the numerical concept occupies in life practice is unique and the scope of its application is diverse. As far as modern, so-called official sciences help in the development of mankind, numbers are the same science that is closest to life practice.

Негизги сөздөр: Сандар, сандык атоолор, абстракция, орток эстеликтер, эсептөө системалары.

Ключевые слова: числа, числовые существительные, абстракция, общие воспоминания, вычислительные системы.

Key words: numbers, numerical nouns, abstraction, general memories, computing systems.

Сандык маанини жана алардын семантикасын түшүнүүнүн бирден-бир туура жолу бул - илимий абстракция. Анткени илимий абстракциясыз эч бир илимди элестетип, анын мыйзамдары менен түрлөрүн өөрчүтүп, жетилтүү мүмкүн эмес. Абстракция – жалпыланган түшүнүк, теориялык жыйынтыктоо болуп саналат. Тил таануунун ички закондору ошол тилдеги азыркы күндөгү сандык атоолордун ар түрлүү жагдайларда туруп, абстракциялангандыгын көрсөтөт. Мисалы, орус тилин алалы. Орус тилинде үчтөн миңге чейинки сан атоочтордо род категориясы жок да, *один, два, оба, полтара* сөздөрүндө гана роддук айырмачылыктар бар. Орус тилинде сан атооч эң алды өзүнчө морфологиялык категория эмес. Анда эсептик сан атоочтор менен сын атоочтор жана аларга барабар морфологиялык эсептөөлөр гана бар. *Пять, шесть, семь* ж.б. эсептик сөздөр женский роддогу сандар болуп туруп, өзүнө тиешелүү сөздү айкаштырып алган. Мунун баары “байыркы орус тилиндеги сандык атоолор менен эсептик сөздөрдүн накта предметтик кызматты билдиргенин, белгилүү заттык

атоолор турмуш чындыгынан алынган” деген марксистик көз караштын тууралыгын далилдегендик.

V-VIII кылымдан бери каралган бар фактылар менен жазма эстеликтер түрк тилдериндеги негизги сөздүн курамга кирген сандык атоолордун байыркы замандан бери сандык мааниде гана келе жаткандыгын көрсөтөт. Анткен менен азыркы кээ бир маалыматтар боюнча түрк тилдериндеги сан атоочтор да турмуш чындыгынан, заттык кубулуштан алынып, бүгүнкү күндө абстракттуу маани даражасына жеткен деп жоромолдоого мүмкүндүк бар экендиги чындык.

Ал фактылар мындай: азыркы кыргыз тилинде жана көптөгөн түрк тилдеринде *кош, эгиз, жарты, жеке, жалгыз, бирдей, жуп* ж.б. ушу сыяктуу бир нече сөздөр бар. Бул сөздөрдүн бири зат атооч, бири сын атооч экени, ал эми *жарты, жарым* сөздөрү этиштен жасалгандыгы талашсыз, бирок булар жалпы жонунан сандык маанидеги сөздөр деп кароо зарылдыгы бар.

Экинчи бир мисал: эзелтен эле кыргыз тилинде *сүт бышырым, чай кайнам, эт асым, күндүк жер, ат чаптырым, бир карыш, бир тутам, каш-кабактын ортосунда, көз ачып жумганча, учкан куштай, сан жетпейт, эсеп жеткис, кумга сиңгендей* ж.б.у.с. чендик, мезгилдик маанидеги айкаштар колдонулат. Булар сандык, өлчөмдүк, убакыт аралыгын билдирген атоолор. Семантикалык жактан сан атоочтун ордуна колдонулат.

Түрк тилдериндеги сандык атоолордун заттык маани бере турган дагы бир фактысы катары– түмөн (он миң) сыяктуу сөзү. “Түмөн” сан атоочу “он миң”, “сан жеткис” деген мааниде эзелки учурдан бери эле келе жатат. Алсак, “Памятник в честь Кюль-Тегина” эстелигинде:

Табгач Оң тутук бис түмөн су келти [1. 34]

Табгачтык Оң тутуктун түмөн аскери келди;

“Памятник в честь Тоньюкука” эстелигинде:

Йазуда он түмөн сү терилти – тир [1 .63]

Йарус жайыгына он түмөн аскер чогулду.

Бул жагдайда эсептик сан атооч катарында колдонулат. Көптөгөн түрк тилдеринде түмөн атоосу эзелтеден семантикалык жагынан сандык маанини билдирсе да, зат атооч маанисинде көбүрөөк колдонулган: *Бирдики миңге, көптүкү түмөнгө. Сан казына, түмөн мүлк.* Азыркы учурда да ушу маанисинде колдонулуп калган учурлар кездешет. Маселен, кыргыз тилинде *миң сан эл* у.с. *миң* менен *сан* сыяктуу айкаштар арбын учурайт. Бул айкаштарда сан угуму абстракцияланган. Ушул сыяктуу азыркы кыргыз тилинде *бирдик, үчтүк, ондук, төрттүк, бештик* деген сыяктуу ж.б. сөздөр – морфологиялык мүчө аркылуу жасалган туунду сөздөр, заттык маани берет. Бирок “түмөн” сан атоочу азыркы түрк тилдеринде көп колдонулбайт, көбүнчө фольклордук чыгармаларда, кээде оозеки речте гана учурайт:

Алар түмөн, мен жалгыз,

Айлам барбы кудайга [2. 363. 11695]

Алты түмөн кол келсе

Аралап жеке кол салган [3. 332. 24388]

Жети түмөн кол келсе,

Желбегей кийип кол салган [3. 346. 25387]

Кытай түмөн, кыргыз аз

Айылы кандай конуучу [2. 40. 1329].

Мезгилге жараша кыргыз лингвистикасынын өнүгүү маселелерине арналган илимий изилдөөлөр улам жаңы өрүш алып, тереңдеп изилденүү айдыңында. Кыргыз тилинде сөздүк курамдын көөнө булактарынан орун алган сөздөрдүн бир тобун – сан атоочтор түзөөрү анык. Сан атоочтор түрк тилдеринин тектештигин айкындай турган тилдик кубулуштун бири болуп саналат.

Анткени, түрк тилдерине орток, сан атоочторду билдирген 20 (жыйырма) сөз бар. Алар: бирден онго чейинки бирдик сандар (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9); ондон жүзгө чейинки ондук сандар (10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19); жүздөн миңге чейинки жүздүк сандар (100, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900).

Бул сан атоолору түрк тилдеринде сүйлөгөн элдер менен бирге жашап келе жатканы белгилүү. Буларга байыркы түрк элдеринин орток жазма эстеликтеринин тили далил боло алат. Ушул орток маселелер тегерегинде көптөгөн түркологдор илимий изилдөө иштерин жүргүзүшүп келгендери белгилүү.

Мисалы, VII-VIII кылымдарга таандык болгон Орхон-Енисей эстеликтериндеги сан атоочтор азыркы түрк тилдеринде толугу менен учурайт. Ырас, ал сан атоочтор кээ бири ар бир тилдин фонетикалык закон ченемдүүлүктөрүнө ылайык тыбыштык айрым өзгөрүүлөргө учураган.

Кыргыз тилинде сан атоочторду толугу менен изилдөөгө алган Н. Ө. Чечейбаева “Негизинен сан атоочтор бардык түрк тилдеринде жалпысынан бирдей экендиги, алар байыркы доорлордо эле пайда болгон жана сан атоочтор VI кылымдарга таандык жазма эстеликтерде жолуккан, демек **оозеки речте** андан алда канча мурун эле колдонулуп келген болуу керек жана андан аркы өнүгүшүндө ар бир тилдин тыбыштык өзгөчөлүгүнө байланыштуу өзгөрүүлөргө учураганы ачык көрүнүп турат” -дейт [5. 11]

Эгер Орхон-Енисей жана V кылымга таандык байыркы эстеликтерде эң мурун бирдик, анан ондук сан айтылса (15-*беш йегирма*, 12-*эки йигирминч*, 28-*секиз отуз*, 14-*төрт йигирминч*, 11-*бир йигирминч* ж.б.), кийин алгач ондук, андан кийин бирдик айтыла турган болгон: 15-*он беш*, 12-*он эки*, 28-*жыйырма сегиз*, 14-*он төрт*, 11-*он бир*, 22-*жыйырма эки* ж.б.

Кыргыз элинде Сагымбай Орозбаковдун “МАНАС” эпосу вариантында байыркы эсептөө системасынын сакталган. Мисалы:

Он беш жүз миң сексен миң

Ошончолук кол эле [11. 338.15113]

Он эки жүз миң кол калган,

Түрк аскери мол калган. [11.343.15362]

Жүз миң отуз тогуз миң

Өңкөй жесир ургаачы [12.198. 9301]

Бул сандарды чечмелеп көрсөк: биринчи мисалдагы “*он беш жүз миң сексен миң*” – азыркы биздин эсептөө системабыздагы “*сексен миң жүз он беш*” санын туюндурат. Экинчи мисалдагы “*он эки жүз миң*”-дегенде, “*жүз он эки миң*”, ал эми андан кийинки “*жүз миң отуз тогуз миң*”- “*жүз отуз тогуз миң*” санын түшүндүрөт.

Мындай эски эсептөө системасындагы сандар - бул сандык илимдин тарыхый баскычтары болуп эсептелет. Түрк тилдеринин ичинен сары уйгур тилинде жана

азыркы алтай тилинде бул система азыркы учурда да колдонулуп келет. Ошондой эле кыргыз тилинин түштүк говорлорунун айрымдарында жана Өзбекстандагы жашаган кыргыздардын речинде миңден эки миңге чейинки миңдик менен жүздүктүн кошундусунан турган татаал сандар адабий тилдегидей эле *миндик-жүздүк – бир миң эки жүз*, тартипте айтылуу менен бирге, кээде миңдеги жүздүк менен да айтылат: *он жети жүз – бир миң жети жүз, жыйырма жүз – эки миң, он үч жүз – бир миң үч жүз* ж.б.

Бул сандык атоонун жаңы системасы XI кылымдагы улуу аалымдардын Ж. Баласагындын “Кутадгу билиг” жана М. Кашкаринин “Дивани лугат-ат түрк” жазма эстеликтери менен бирге кирген. Маселен, “Түрк тилдер сөздүгүндө”: *оттуз отуз. “отуз йармак” отуз сом* [6. 783]; *еллик элүү. “еллик йармак”-элүү сом* [6. 788]; **кырк кырк, сан. “кырк йылга тигин бай чыгай түзлинөр”-Кырк жылга чейин бай-кедей теңелер.**

[6. 1871]; *дүк миң миңге жакын, миңдей. “дүк миң йармак”-миңге жакын акча* [6. 1790].

Бул жөнүндө С. Е. Малов “Сан атоочтун жаңы системасы өтө эрте кезде калыптана баштаган. Буга “Кутадгу билик”, “Дивани лугат-ат түрк” кол жазмалары далил боло алат. Анда эсептөөнүн эски системасы такыр учурабайт. Бул Ж. Баласагун менен М. Кашкаринин эмгектери XI кылымдын ортосунда эсептөөнүн жаңы системасы эски системаны сүрүп чыгарганын көрсөтөт” [1.275], -дейт.

Жыйынтыктап айтканда, сан атоочтор семантикалык жактан абстрактуу сандык түшүнүктөрдү атап көрсөтөт жана конкреттүү заттардын санын, иретин билдирет. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде эсептөө системасынын жоюлушу жана анын ордуна башкача эсептик системанын колдонулуп калышы коом өзгөргөн сайын өркүндөп өсүүчү жандуу процесстин көрүнүшү. Жо-

горудагы маалыматтарга карасак, жалпы сан маанисин билдирген лексикалык бирдиктер, тилдин калыптанган мыйзамдарына аралашып, элибиздин калың катмарына сиңип, өз ордун эбак тапкан. Демек, турмуш практикасында сан түшүнүгүнүн кол-

донулуу чөйрөсү ар түрдүү жана алган орду да өзгөчө. Ошондой эле адамдын өнүгүү тепкичинде азыркы коомдук расмий делген илимдер кандай жардамчы болсо, ошол сыяктуу турмуш практикасына эң жакын илим – бул сан демекчибиз!

Адабияттар:

1. С. Е. Малов. К изучению турецких числительных. – В. Сб.: Академику Н. Я. Марру. – М.: – Л.: –1935, –272-б.
2. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 2-китеп. /С. Орозбаковдун варианты боюнча. – Б.: Кыргызстан. – 1995. – 800-б.
3. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 3-китеп. /С. Орозбаковдун варианты боюнча. – Б.: Кыргызстан. – 1995.
4. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 4-китеп. /С. Орозбаковдун варианты боюнча. – Б.: Кыргызстан. –1995. – 672-б.
5. Чечейбаева Н. Ө. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор. – Фрунзе, 1978, – 13-б.
6. М. Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. – Бишкек, – 2011.
7. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек, –2009, – 335-б.